

Володимир Чистяков

МИТРОПОЛИТ АРСЕНІЙ МАЦІЄВИЧ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ПОЧ. ХХ – ХХІ СТ.

DOI: 10.5281/zenodo.3860695

© В. Чистяков, 2020. СС BY 4.0

Мета статті – об’єктивна історіографічна характеристика постаті митрополита Арсенія Мацієвича Ростовського (1697–1772) крізь призму української церковно-історичної науки початку ХХ–ХХІ ст., окреслення кола проблем і перспектив розвитку сучасної української історіографії, присвяченої цьому видатному діячеві. **Методологія** дослідження базується на використанні компаративного, історико-генетичного методів, методу історичної періодизації. **Наукова новизна.** На основі залученої історіографічної бази було узагальнено історичні оцінки та візії постаті митрополита Арсенія українськими істориками початку ХХ–ХХІ ст., визначено проблемні віхи та перспективні напрями дослідження біографістики, присвяченої Арсенію Мацієвичу, в сучасному українському історіописанні. **Висновки.** Поява української церковної історіографії як напрями історичної науки бере свій початок у часи визвольних змагань 1917–1921 років, коли Україна інституціоналізувалася як держава. Найбільший вклад у наукове вивчення діяльності Арсенія Мацієвича здійснили українські діаспорні вчені, серед яких слід зазначити І. Власовського, який активно розробляв студії всеукраїнської церковної історії, та І. Огієнка, якого можна вважати одним із перших видатних церковних біографів. В історичних працях діаспорних учених превалює національно-релігійний аспект дослідження життя Української Церкви в синодальну добу.

Сучасна українська історіографія характеризується використанням типологічного та структурного методів вивчення історії Церкви ХVІІІ ст., тому постать Арсенія Мацієвича у вітчизняних історичних творах аналізується досить поверхово. Серед проблемних, недосліджених тем можна виділити необхідність вивчення філософії митрополита Арсенія, його церковних та політичних поглядів, які формувались, поза іншим, під час його навчання в Києво-Могилянській академії (1715–1726). Потребує окремого наукового дослідження аналіз культурної діяльності та повсякденного життя українських єпископів ХVІІІ ст.

Ключові слова: Арсеній Мацієвич, державно-церковні відносини, етно-конфесійні особливості, національно-релігійний чинник, секуляризація, діаспорна церковна історіографія.

Визначний церковно-адміністративний діяч, богослов, місіонер, ростовський митрополит Арсеній Мацієвич (1697–1772) увійшов в історію як одна з найяскравіших та неординарних постатей Руської Православної Церкви ХVІІІ ст. Його різнопланова та широка проповідницька, церковно-політична діяльність, активний спротив секуляризаційній політиці імперської російської влади залишили помітний слід у пам’яті нащадків та зумовили значний науковий інтерес щодо вивчення особистості митрополита Арсенія. Накопичення значної джерельної та історіографічної бази ставить завданням осмислення постаті цього церковно-суспільного діяча – українця за походженням – крізь призму вітчизняної історіографії. Особливої наукової уваги заслугоує вивчення передумов формування церковно-політичних поглядів Арсенія Мацієвича в ході його навчання в Києво-Могилянській академії (1715–1726), аналіз причин та

підґрунтя його гострого конфлікту з вищою світською владою у другій половині XVIII ст. в контексті світогляду тогочасної української ієрархії, поставленої на службу Російській Церкві та імперській російській державності. Важливим також є всебічне висвітлення внеску митрополита Арсенія в соціокультурне та політичне життя Руської Церкви в контексті діяльності багатьох визначних українських та російських церковних ієрархів, які боролись за збереження прав та внутрішньої свободи Церкви у XVIII ст., – таких як Феофілакт Лопатинський, архієпископ Амвросій Юшкевич, митрополит Павло Конюсевич та ін.

Важливою археографічною проблемою є необхідність публікації документальної спадщини Арсенія Мацієвича, яка містить 217 проповідей (нині зберігаються в Російській державній бібліотеці у відділі рукописів архіву Троїце-Сергієвої лаври (Ф.303.П), й досі не видані¹), визначної полемічної праці «Возражение на пашквиль лютеранский, называемый «Молоток на камень верь»², републікації інших його творів (зокрема, і полемічного трактату «Феофилактово обличение поморским ответам», який митрополит Арсеній доповнив та написав до нього передмову³), його епістолярної спадщини (передусім листування з членами Синоду), документальних свідчень, пов'язаних з його життям.

Історіографія постаті митрополита Арсенія Мацієвича, не зважаючи на дуже значну кількість монографій та статей (зокрема, І. Огієнко станом на 1964 р. наводив більше вісімдесяти позицій⁴), в українському вимірі є досить фрагментарною. Історичні дослідження життєвого шляху та діяльності митрополита Арсенія були започатковані лише з 60-х рр. XIX ст., тобто за 100 років після смерті Ростовського митрополита, і спочатку мали переважно джерелознавчо-описовий характер, що пояснювалось відкриттям архівних документів та його творчої спадщини. Серед українських дослідників того часу, які приділяли значну увагу постаті митрополита Арсенія, були В. Іконников⁵, К. Харлампович⁶, які разом з російськими істориками Церкви другої половини XIX ст. започаткували історичні студії, присвячені Арсенію Мацієвичу⁷. Перші аналітико-історичні праці, присвячені вказаній проблематиці, побачили світ наприкінці XIX – на початку XX ст. У контексті цих досліджень почала зароджуватись українська історіографія з притаманним їй баченням ролі Мацієвича в житті Руської Православної Церкви. Саме з 1880–1890-х рр. можна спостерігати значну диференціацію та поляризацію історичних оцінок діяльності митрополита Арсенія та його постаті загалом на міжнародному (у порівняльному дискурсі між російськими та українськими

¹ Див.: Рукописи РГБ. Ф. 303. П. Т.СЛ. Т. 10.1–7, РГБ. Ф. 303. П. Т.СЛ. Т. 11.1–4. Список середини XIX века. Загалом 217 проповідей владики Арсенія, які дійшли до нашого часу, об'єднані у 12 томів.

² Див.: Арсеній Мацеевич, митр. Возражение на пашквиль лютеранский, нареченный молоток на книгу Камень веры, который молоток показался быть восковый, яко воск от лица огня, сиречь от слова Божия, и самая истинны исчезнувший. ОР РГБ. Ф. 299, №118; Ф. 304, П. №127; ОР РГБ. Ф. I. 190 и др.

³ Див.: Арсеній Мацеевич, митр. Дополнение обличения ответов раскольнических, пустосвятами Выгорецкими в 1723 году предложенных. *Православный собеседник*, 1861. Т. III. С. 349 и дал.

⁴ Огієнко І. (митрополит Іларіон). Митрополит-мученик Арсеній Мацієвич. Історична монографія. Вінніпег: «Інститут дослідів Волині», 1964. С. 254–262.

⁵ Див., напр.: Іконников В. С. Арсеній Мацеевич митрополит Ростовский (1697–1772): Эпизод из секуляризации церковных имуществ в России. *Русская старина*. 1879. С. 731–752, 1–34, 577–608, 1–34, 177–198. Отд. отт.; Іконников В. С. Арсеній Мацеевич. Историко-биографический очерк. *Русская старина*, 1879. Т. 24–26. [Електронний ресурс]. URL:http://russianway.rhga.ru/upload/main/23_Ikonnikov.pdf.

⁶ Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Т. I. Казань: издание книжного магазина М. А. Голубева, 1914. 944 с.

⁷ Огієнко І. (митрополит Іларіон). Митрополит-мученик Арсеній Мацієвич... С. 250, 257.

дослідженнями) історіографічному рівні⁸.

В контексті хронологічно-проблематичного аналізу історіографічних досліджень, присвячених митрополиту Арсенію, можна умовно виділити певні періоди, які обумовлювались поетапністю відкриття нових історичних джерел про його життя та діяльність, зміною способу історичного мислення та відповідно – методології дослідження, соціокультурними запитами, особистісним ставленням авторів до постаті Арсенія Мацієвича та багатьма іншими факторами, які впливали на фокус, повноту та якість дослідження життєвого шляху та діяльності цього визначного ієрарха. Національно-визвольні змагання українського народу початку ХХ ст., інституалізація української державності, прагнення до автономії Української Православної Церкви (в цьому контексті варто згадати про «Определение Священного Собора Православной Российской Церкви по проекту Положения о временном Высшем управлении Православной Церкви на Украине 7 (20) Сентября 1918 года», за яким православним єпархіям в Україні були надані «особые преимущества на началах автономии»⁹), автокефальний рух 1920–30-х рр. в Україні та діаспорі (особливо у США та Канаді) поставили гостру необхідність осмислення історії Української Церкви, її визначних діячів, взаємовідносин з Російською Православною Церквою. О. Оглоблин відносив початок формування «української церковної історіографії» як наукової дисципліни до періоду після 1917 р¹⁰. Отже, інституалізація української історіографії історії Церкви в цілому та поява історичних праць, присвячених постаті Арсенія Мацієвича, ставить важливе завдання дослідити оціночні бачення українськими церковними істориками ролі митрополита Арсенія у житті Православної Церкви ХVIII ст.

Перший етап української історіографії досліджуваного питання (від початку до 60–70-их рр. ХХ ст.) можна визначити як найпродуктивніший в якісному аспекті: він характеризувався появою українських за своїм культурно-ментальним баченням наукових праць, присвячених як загальній історії Української Церкви синодальної доби, так і безпосередньо діяльності митрополита Арсенія. Цей історіографічний період характеризувався переважанням діаспорної історіографії, що пояснювалось, на нашу думку, занепадом безпосередньо українського церковного історіописання внаслідок репресій радянського режиму 30-х рр. та нівеляції церковних інституцій, в середовищі яких розроблялись наукові студії історії Церкви. Зокрема, так про це писав О. Оглоблин: «Ліквідація Української Автокефальної Православної Церкви, а головне Української Греко-Католицької Церкви (1945), закриття всіх церковно-наукових установ (починаючи з Київської Духовної Академії в 1920 році), товариств, фактична заборона наукових студій над історією Церкви тощо – дослівно вигнали церковно-історичну науку за межі України й ізолювали її від архівних джерел, що залишилися на Батьківщині»¹¹.

⁸ Вперше історіографічний аспект діяльності митрополита Арсенія Мацієвича розглянув та виділив певні опозиції в історичних працях другої половини ХІХст. І. Морошкін у статті «Обзорь литературы объ Арсеніи Мацеевиче», опублікованій в журналі «Библиограф» в Санкт-Петербурзі у 1886 р. Див.: Морошкін І. Я., свящ. Обзор литературы об Арсеніи Мацеевиче. *Библиограф*, числа 2–4. Санкт-Петербург, 1886. Українсько-білоруські дослідники другої половини ХІХ ст. (зокрема, К. Харлампович, М. Теодорович) обстоювали помірковану та частіше – апологетичну оцінку діяльності Ростовського митрополита, водночас російські науковці того часу (І. Чистович, П. Пекарський) часто негативно оцінювали протисекуляризаційний виступ митрополита Арсенія. Зокрема, І. Огієнко так писав з цього приводу: «До 1886 р. появилось 25 статей про Арсенія, але тільки 8 з них боролися його». Див.: Огієнко І. (митрополит Іларіон). Митрополит-мученик Арсеній Мацієвич. С. 254.

⁹ Документ повністю див.: Определение Священного Собора Православной Российской Церкви по проекту Положения о временном Высшем управлении Православной Церкви на Украине 7 (20) Сентября 1918 года. *Собрание определений и постановлений священного собора Православной Российской Церкви 1917–1918 гг.* Москва, 1994. Вып. 4. С. 15–19.

¹⁰ Цит. за: Шевченко Т. Релігійний дискурс української радянської та національної історіографій: контраверсії спадкоємності. *Історіографічні дослідження в Україні*. № 24. Київ, 2014. С. 73–96.

¹¹ Цит. за: Шевченко Т. Релігійний дискурс української радянської та національної історіографій: контраверсії спадкоємності. С. 73.

Ґрунтовними наративними монографіями, написаними в діаспорі, є праці О. Лотоцького «Нарис історії Автокефальних Церков» (видана у Варшаві 1938 року)¹² та І. Власовського «Нарис історії Української Православної Церкви» (вийшла в Нью-Йорку в 1957 році)¹³. Кожна з цих робіт мала своє концептуальне розуміння направленості та значення діяльності Арсенія Мацієвича, але водночас ці дослідження мають спільну позитивну оцінку його постаті.

Основним лейтмотивом оцінки діяльності Арсенія Мацієвича у праці І. Власовського, на нашу думку, є аналіз внеску українців-архієреїв в церковно-адміністративне та суспільно-політичне життя Росії XVIII ст. На думку науковця, секуляризаційна політика Катерини II мала своєю метою остаточну інкорпорацію Гетьманщини до Російської імперії та «урівняння українського духовенства з московським»¹⁴ (очевидно, автор мав на увазі прагнення імперського уряду скасувати до того привілейоване становище української церковної ієрархії. – **В.Ч.**). Дослідник розділяє думку проф. К. Харламповича про належність Мацієвича до «святителів-українців, канонізація котрих питання тільки часу...»¹⁵. Важливим є зауваження І. Власовського про адміністративну діяльність Арсенія Мацієвича у Священному Синоді, яка була спрямована на заохочення «великоросів» до богословського навчання, з огляду на переважання архієреїв-українців на російських кафедрах та Синоді в 40–50-х рр. XVIII ст.¹⁶ Також дослідник звертав увагу на гостру суперечність ідейних поглядів цезаропапізму Катерини II та бачення ролі Церкви вищим українським духовенством, вихованим у традиціях Києво-Могилянської академії¹⁷ (з притаманним цим традиціям «демократизмом», який ґрунтувався на правових відносинах держави та Церкви, що склалися у «конституційно-монархічній» Речі Посполитій, на відміну від абсолютистського монархічного устрою Російської імперії. – **В.Ч.**). Високо оцінюючи роль українських та білоруських ієрархів у просвіті Російської Церкви, І. Власовський відзначав і великий внесок Арсенія Мацієвича в організацію духовно-просвітницької діяльності серед російського духовенства Ростовсько-Ярославської єпархії¹⁸. Він вважав, що широкий розголос та значний суспільний резонанс, спричинений засудженням митрополита Арсенія, створив вагомий перепону для швидкого проведення секуляризації церковних маєтностей на українських землях. На думку дослідника, саме цей факт мав головне значення в контексті антисекуляризаційного виступу цього ієрарха. Варто нагадати, що передання церковних маєтностей державі на українських землях відбулося на 22 роки пізніше, ніж у самій Росії¹⁹.

О. Лотоцький у роботі «Історія Автокефальних Церков» постаті митрополита Арсенія приділив дуже незначну увагу – авторське бачення ролі діяльності Ростовського митрополита дослідник наводить лише у примітці до тексту, де подає характеристику імператриці Катерини II: «вона, як голова церкви, вимагала повної слухняності од ієрархії та жорстоко карала вияви самостійної думки та чину з боку останньої»²⁰. Весь опис діяльності Арсенія Мацієвича зведений О. Лотоцьким винятково до обставин засудження Ростовського митрополита, що зумовлено, на нашу думку, проблематикою його наукового дослідження (дослідник у цій праці аналізував «історичні факти втілення засад автокефалії крайових церков»

¹² Лотоцький О. Нарис історії автокефальних Церков. *Праці Українського наукового інституту*. Серія правнича; Т. 30, кн. 4. Варшава, 1938. [3], 550, [9] с.

¹³ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: [в 4 т., 5 кн.] / Іван Власовський / Укр. Православ. Церква Київ. Патріархату. Репр. вид. Київ : [б.в.], 1998. Т. III. 389, [1] с.: іл.

¹⁴ Там само. С. 37.

¹⁵ Там само. С. 94.

¹⁶ Там само. 132–133.

¹⁷ Там само. С. 135.

¹⁸ Там само. С. 68.

¹⁹ Там само. С. 137.

²⁰ Лотоцький О. Згадана праця. С. 430.

та описував їх «устрій та зовнішні відносини»²¹. Однією з головних причин за-судження митрополита Арсенія вчений вважав «антагонізм Синоду до єпископів-українців»²².

Найбільший внесок у розвиток біографістичних студій багатьох визначних українських суспільно-церковних діячів, і Арсенія Мацієвича також, здійснив професор Іван Огієнко (митрополит Іларіон)²³. У його працях найвизрашніше про-стежується національно-українське бачення мотивів та ролі діяльності україн-ських архієреїв, які служили в Російській Церкві як вищі церковні ієрархи. Про Арсенія Мацієвича дослідник вперше згадав у роботі «Українська культура»²⁴, де він характеризує його як «повсякчасного оборонця прав духовенства» та «нер-вову та палку людину ... яка ніколи не забувала старожитніх прав українського духовенства»²⁵. Цікавою є оцінка доповідей Арсенія Мацієвича до Синоду, в яких, на думку дослідника, Ростовський митрополит «по-козацькому одчитав Синод і саму Катерину за всі їхні наміри...»²⁶. На думку І. Огієнка, визначальною обстави-ною порушення «справи Арсенія Мацієвича» стала особиста ненависть імператри-ци до Мацієвича: «ця подія з непокірним митрополитом дуже обурила царицю проти українців і помстою до їх вона дихала все своє життя»; науковець вважав, що «опікись на Мацієвичі ... Катерина почала здалеку підходити до монастир-ських українських земель, почала підходити не простою стежкою, а підкупом ви-щого духовенства...»²⁷. Загалом опис І. Огієнка у згаданій праці носить радше пуб-ліцистичний, ніж науковий характер: науковець в авторській інтерпретації описує життя Мацієвича лише на основі монографії М. Попова «Арсеній Мацеевич и его дело», виданої 1912 р. в Санкт-Петербурзі²⁸.

Окремо слід відзначити ґрунтовну апологетичну монографію І. Огієнка «Ми-трополит-мученик Арсеній Мацієвич»²⁹, видану у Вінніпезі в 1964 р. Сучасний аспекти-вий історіографічний огляд роботи І. Огієнка був зроблений С. Кагамли-ком («Постаті українських ієрархів у творчості І. Огієнка крізь призму сучасних досліджень»)³⁰. Дослідник всебічно охарактеризував життєвий шлях, церковно-політичну, проповідницьку та адміністративну діяльність Арсенія Мацієвича на основі широкої джерельної та історіографічної бази: його листувань та донесень, ще не використаних істориками в контексті біографістичних студій на середину ХХ ст. зібрань документів «Полное собрание постановлений и распоряжений по Ведомству Православного Исповедания...» та «Описание документов и дел, хранящихся в Архиве Святейшаго Правительствующаго Синода»³¹, майже всіх

²¹ Відомості взято з електронної бібліотеки «Україніка» Національної бібліотеки України імені В. Вернадського. [Електронний ресурс]. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elibexe=fullweb>.

²² Лотоцький О. Згадана праця. С. 430.

²³ Серед головних праць дослідника, які присвячені митрополиту Арсенію або в яких його постаті приділяється чільна увага, можна відзначити такі роботи: Огієнко І. (митрополит Іларіон). Митрополит-мученик Арсеній Мацієвич. Історична монографія. Вінніпег : «Інститут дослідів Волині», 1964, 279 с.; Огієнко І. (митрополит Іларіон). Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу: курс читаній в Укр. нар. ун-ті : з мал. і портр. укр. культ. діячів. Київ : Абрис, 1991. 272 с.: іл.; Огієнко І. (митрополит Іларіон). Іконоборство. Історично-догматична монографія. Вінніпег : Консисторія Української Греко-Православної Церкви в Канаді, 1954. 239 с.

²⁴ Огієнко І. (митрополит Іларіон). Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу: курс читаній в Укр. нар. ун-ті: з мал. і портр. укр. культ. діячів. Київ : Абрис, 1991. 272 с.: іл. С. 101, 193–197.

²⁵ Там само. С. 193.

²⁶ Там само. С. 195.

²⁷ Там само. С. 197.

²⁸ Там само. С. 197.

²⁹ Огієнко І. (митрополит Іларіон). Митрополит-мученик Арсеній Мацієвич. Історична монографія. Вінніпег, «Інститут дослідів Волині», 1964, 279 с.

³⁰ Кагамлик С. Постаті українських ієрархів у творчості І. Огієнка крізь призму сучасних досліджень. *Українознавчий альманах*. Вип. 10, 2012. С. 61–66.

³¹ Огієнко І. (митрополит Іларіон). Митрополит-мученик Арсеній Мацієвич... С. 262–265.

відомих на той час російських та зарубіжних праць, присвячених історії Руської Церкви XVIII ст. І. Огієнко запропонував авторську інтерпретацію обставин за судження Ростовського митрополита та вперше цілісно узагальнив відому натовді біобібліографію та джерельну базу постаті Мацієвича³². В дискурсі історичних проблем, яким історик приділяв увагу, превалювали церковно-політичні, адміністративні (цим проблемам присвячено близько половини згаданої монографії)³³ та дещо меншою мірою – проповідницькі аспекти діяльності Арсенія Мацієвича. Також у цій праці І. Огієнко змінив свою попередню візію його постаті у порівнянні з наведеними в монографії «Українська культура» авторськими оцінками, абсолютно позитивно оцінюючи діяльність Ростовського митрополита.

Серед провідних концептуальних аспектів, які простежуються в аналізі та оцінці діяльності митрополита Арсенія, в роботі І. Огієнка вирізняється національно-релігійний чинник. Характеризуючи його життя, дослідник завжди наголошує на значній ментально-культурній різниці між Українською та Російською Православними Церквами, яка, на думку І. Огієнка, й виявлялася у несприйнятті Мацієвича представниками Синоду за Катерини II як «малороса» та «черкасишка» (Арсеній Мацієвич походив з польського шляхетського роду Мацієвичів та народився у Володимирі-Волинському)³⁴, постійній конфліктності між місцевою світською та митрополичою владою, зростанні напруженості між вищою, імператорською, владою та митрополитом Арсенієм.

Неодноразово дослідник висловлює власне розуміння трагічності долі Арсенія Мацієвича: «...як тяжко було українським ієрархам працювати в Московії. Вони звикли до зовсім іншої культури добре християнізованої України, самі мали високу освіту, а в Росії на кожному кроці бачили темноту, великі сліди поганства та постійне чавлення російської влади – вищої і нижчої – на Церкву і на духовенство взагалі. Бачили і знали, що церковна ідеологія українська й московська – сильно різняться між собою!»³⁵. Також у цій монографії І. Огієнко подає короткий історіографічний виклад апологетичних оцінок Арсенія Мацієвича російськими та українськими істориками Церкви та намагається обґрунтувати бачення його боротьби як діяльності, направленої проти майбутньої «комуністичної прірви»: «митрополит-мученик передбачував цей грядущий російський комунізм, рятував авторитет Церкви, скільки сил мав»³⁶. Причинами таких оцінок постаті Мацієвича як «жертви російського абсолютизму» можна вважати церковно-політичні погляди І. Огієнка, який, як відомо, був активним церковним діячем українського автокефального руху початку 20-х рр. XX ст. в Україні, а згодом – предстоятелем Української Греко-Православної Церкви в Канаді (1951–1972 рр.). Окрім цього, над своєю роботою І. Огієнко працював переважно у Вінніпезі, в середовищі української діаспорної інтелігенції, визначним представником якої він був і сам.

Працю І. Огієнка можна вважати основоположною в сентенційному українському історіографічному значенні: вона є цінною з огляду на вдалу спробу поєднання біографічного, порівняльного та історико-типологічного методів дослідження. Науковець намагався характеризувати погляди, мотиви дій та причини активної протидії митрополита Арсенія Мацієвича політиці секуляризації крізь призму сутнісних ознак церковно-політичного та культурно-релігійного життя Російської імперії другої половини XVIII ст., аналізуючи типові ознаки соціокультур-

³² Там само. С. 264–265.

³³ Там само. С. 273–275.

³⁴ Див.: Попов М., свящ. Изгнанный правды ради. Жизнь святителя Арсения (Мацеевича). Репринтное воспроизведение издания: Священник М. Попов. Арсений Мацеевич, митрополит Ростовский и Ярославский. Московское подворье Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, Москва, 2001. С. 14–15.

³⁵ Огієнко І. (митрополит Іларіон). Життєписи великих українців / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарисів та приміт. М.С. Тимошик. Київ : Либідь, 1999. С. 385.

³⁶ Там само. С. 526.

ного та політичного життя крізь призму їх сприйняття Мацієвичем. Цікавим є той факт, що про Мацієвича Огієнко згадує і в іншій роботі – історично-догматичній монографії «Іконоборство», фактично розуміючи його церковно-адміністративну діяльність як направлену на захист догматів та законних прав Церкви³⁷. Також дослідник високо оцінював вклад Арсенія Мацієвича у канонізацію та поширення вшанування його попередника на Ростовській кафедрі, митрополита Дмитрія (Туптала), життю і діяльності якого також присвятив окрему монографію³⁸.

Після 60–70-х рр. можна спостерігати занепад історичних студій, присвячених Арсенію Мацієвичу. Ймовірно, зниження зацікавленості церковною історією XVIII ст. в середовищі української діаспори пояснюється появою вже згаданих визначних монографій, які більшою мірою закривали «білу пляму» в українських дослідженнях історії Церкви XVIII ст. та особистості Арсенія Мацієвича. Другий, сучасний етап українських історичних біографістичних студій, присвячених Арсенію Мацієвичу (за доби незалежності), на жаль, є досить фрагментарним як за широтою поставлених проблем, так і за кількістю наукових праць.

Характеризуючи оцінки діяльності Арсенія Мацієвича крізь призму офіційної української церковної історіографії, ми можемо бачити певні спільні риси у поглядах на постать Ростовського митрополита з боку ієрархів Української та Російської Православних Церков. Зокрема, слід відзначити повну реабілітацію Арсенія Мацієвича: вперше він був канонізований РПЦ МП як священномученик у 2000 р. в ході діяльності Ювілейного Архієрейського Собору поряд з «соборним прославленням новомучеников и исповедников Российских XX века»³⁹. Згодом митрополит Арсеній був також прославлений і УПЦ КП за рішенням Помісного Собору 15 липня 2004 р.⁴⁰.

На сучасному етапі в українській церковній історіографії загалом розповсюджене те бачення ролі Арсенія Мацієвича у житті Церкви, яке було запропоноване І. Огієнком – це, зокрема, можна простежити на прикладі доповіді архієпископа Ігоря Ісіченка «Агіологічний вимір української православної ідентичності» на симпозіумі «Українське православ'я в родині світових православних християнських церков: минуле, сучасне, майбутнє» (Торонто, 8–10 травня 2014 р.). Автор визначає митрополита Арсенія Мацієвича як «приклад української святості» та вважає його діяльність взірцем «сміливої незалежності суспільної позиції праведника»: «Арсеній Мацієвич своїм сповідницьким подвигом дезавував псевдоправославну риторіку Катерини II та, попри неможливість його офіційної канонізації, став символом опору Церкви дискримінаційним актам російського царату» (тут І. Ісіченко робить посилання на вищезгадану працю І. Огієнка)⁴¹.

Серед українських історіографічних робіт, присвячених постаті Арсенія Мацієвича, можна відзначити статтю М. Руднева «Дело Арсения Мацевича как «индикатор» церковного консерватизма екатерининской эпохи: историографический

³⁷ Огієнко І. (митрополит Іларіон). Іконоборство. Історично-догматична монографія / Консисторія Української Греко-Православної Церкви в Канаді. Вінніпег, 1954. С. 213–214.

³⁸ Огієнко І. (митрополит Іларіон). Митрополит-мученик Арсеній Мацієвич... С. 257.

³⁹ Див.: Юбилейный Архиерейский Собор Русской Православной Церкви. Храм Христа Спасителя 13–16 августа 2000 года. Материалы. Москва : Издательский совет Московского Патриархата. Благотворительный фонд «Рождество – 2000», 2001. С. 301–304. [Електронний ресурс]. URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/423846.html>.

⁴⁰ Докладніше про це див.: Петрушак І. Канонізація святих на соборах Української Православної Церкви Київського Патріархату 1996–2013. Магістерська робота за спеціальністю 041 – богослів'я. Київ: Київська Православна Богословська Академія. Богословський факультет, 2018. С. 57–68. [Електронний ресурс]. URL: <https://drive.google.com/file/d/1ifeHRTiR29XvrDML1itVomHxLiMfbyc2/view>.

⁴¹ Ісіченко Ігор, архієп. Агіологічний вимір української православної ідентичності. Доповідь на симпозіумі «Українське православ'я в родині світових православних християнських церков: минуле, сучасне, майбутнє» (Торонто, 8–10 травня 2014 р.). [Електронний ресурс]. URL: <http://www.bishop.kharkov.ua/site/abpiphorisichenko/reports/agiologichniy-vimir-ukraienskoie-pravoslavnoie-identichnosti>.

аспект». Автор приділяє основну увагу ґрунтовному історіографічному аналізу особливостей церковного консервативного руху середини та другої половини XVIII ст. в Російській імперії, основним провідником та лідером якого дослідник визнає Арсенія Мацієвича. М. Руднев пише: «оппозиционное священство, идейно-мировоззренческая позиция которого со всей очевидностью отражала идеологию тогдашнего «внесистемного» церковного консерватизма, было представлено колоритной фигурой ростовского митрополита Арсения Мацеевича (1697–1772), окончившего свои дни безмянным узником одиночной камеры Ревельской крепости»⁴². Автор розгортає свою історіографічну інтерпретацію церковного консерватизму катерининської доби на тлі аналізу постаті Мацієвича крізь призму тогочасних проблем державно-церковних відносин Російської імперії (передусім в дискурсі секуляризації)⁴³. Перевагами цієї статті є: значний корпус проаналізованої історичної літератури, серед якої автор окремо виділяє узагальнюючі праці з історії Церкви другої половини XIX – початку XX ст. та історико-біографічні праці, присвячені Арсенію Мацієвичу; ґрунтовність аналізу оцінок постаті митрополита Арсенія на прикладі різних авторів; характеристика історіографічної «поляризації» поглядів російських істориків на діяльність Арсенія Мацієвича; розгляд особливостей радянської історіографії митрополита Арсенія Ростовського та причин «негативного» відношення до нього в окремих сучасних російських біографічних працях, присвячених Катерині II. Визнаючи свій аналіз «пробним», автор наголошує на перспективності подальших історичних досліджень особистості Арсенія Мацієвича задля аналізу феномену російського церковного консерватизму: «дальнейший всесторонний и объективный анализ освещения и трактовки идеологических аспектов «слова и дела» Арсения Мацеевича в российской, украинской и, возможно, в зарубежной научной гуманитаристике должен стать одним из исходных структурно-сюжетных элементов будущего обобщающего исследования историографии русского консерватизма эпохи Империи и, в первую очередь, его специфической и до сих пор малоизученной типологической версии, нашедшей свое воплощение в историческом бытии Русской православной церкви синодального периода»⁴⁴.

Слід відзначити, що саме типологічний та культурологічний підхід до вивчення історії Української та Російської Православної Церкви XVIII ст. превалує в українській історіографії на сучасному етапі. Кілька статей С. Кагамлика, присвячених різноманітним аспектам життя та діяльності української церковної ієрархії XVIII ст., характеризують вплив діяльності українського духовенства на російське церковно-суспільне життя саме в дискурсі історико-типологічного підходу⁴⁵. Аналізуючи проблему національної та діяльнісної самоідентифікації вищих українських ієрархів XVIII ст., науковець вважає Арсенія Мацієвича одним з найпоспідовніших «архієреїв-консерваторів»⁴⁶. Проводячи класифікацію та порівняльний аналіз діяльності українських «архієреїв-реформаторів» та «архієреїв-консервато-

⁴² Руднев М. А. Дело Арсения Мацеевича как «индикатор» идеологии церковного консерватизма екатерининской эпохи: историографический аспект. *Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія*. № 25 (1). Дніпро, 2017. С. 183.

⁴³ Там само. С. 182.

⁴⁴ Там само. С. 187.

⁴⁵ Див.: Кагамлик С. Діяльність української православної ієрархії як чинник інтеграції українського суспільства (від імперії до сучасності). *Українознавчий альманах*. Вип. 19. № 1. Київ, 2018. С. 126–129; Кагамлик С. Постаті українських ієрархів у творчості І. Огієнка крізь призму сучасних досліджень. *Українознавчий альманах*. № 10. Київ, 2012. С. 61–66; Кагамлик С. Українська церковна еліта ранньомодерного часу: нові аспекти дослідження. *Українознавчий альманах*. № 4. Київ, 2013. С. 157–161; Кагамлик С. Українці чи росіяни? (До питання про ідентичність церковних ієрархів українського походження на службі в Російській імперії XVIII ст.). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Українознавство*. Вип. 16. Київ, 2012. С. 28–32.

⁴⁶ Кагамлик С. Українська церковна еліта ранньомодерного часу: нові аспекти дослідження... С. 160.

рів» (в залежності від ставлення ієрархів до «Духовного регламенту» Петра I та синодальних реформ), історик приділяє особливу увагу руху за відновлення патріаршества в Росії, в якому українські церковні ієрархи часто консолідувались з російськими. На думку С. Кагамлика, вихованці Києво-Могилянської колегії, яким був і митрополит Арсеній, розповсюджували у своїх архієрейських резиденціях та ввірених епархіях традиції київської духовно-культурної школи та намагались не поривати зв'язків з Україною (про це свідчить і прагнення Арсенія Мацієвича звільнитись на спокій до Спасо-Преображенського Новгород-Сіверського монастиря у листопаді 1745 р.⁴⁷) і, відповідно, «зберігали відчуття своєї етнічної, культурної та духовної належності»⁴⁸. Характеризуючи церковно-політичне значення виступу Арсенія Мацієвича загалом, П. Яроцький зазначає, що саме після засудження Ростовського митрополита та подальшої «секуляризації церковно-монастирських маєтностей в Україні 1786 р.» відбулась «рішуча реалізація заходів з уніфікації та русифікації всіх сторін церковного життя в Україні»⁴⁹.

Історіографічні оцінки постаті Арсенія Мацієвича сучасними українськими істориками можна простежити на прикладі окремих статей та узагальнюючих праць, присвячених проблемам історії Української та Російської Церков, оскільки науково-біографічні дослідження життя та діяльності митрополита Арсенія є майже відсутніми. Інколи митрополиту Арсенію присвячують також літературні твори⁵⁰.

Серед сучасних вітчизняних досліджень історії Церкви, які характеризували діяльність Арсенія Мацієвича, слід виокремити роботу архієпископа Ігоря Ісіченка «Історія Христової Церкви в Україні»⁵¹. Аналізуючи цю працю, слід відзначити схвальне ставлення дослідника до постаті Арсенія Мацієвича. І. Ісіченко, так само як І. Огієнко, робить значний акцент на національній приналежності митрополита, визначає його як «символ опозиції українців (маються на увазі церковні ієрархи. – **В.Ч.**) запровадженню в Церкві цілковитої влади монархині»⁵². І. Ісіченко акцентує увагу винятково на церковно-політичній діяльності Арсенія Мацієвича й обставинах засудження Ростовського митрополита⁵³, не подаючи цілісної характеристики його особистості та діяльності.

Протоієрей О. Кислашко приділив значну увагу постаті Арсенія Мацієвича в контексті своєї загальної роботи «Життя і діяльність святих, нашої землі Русси-України прославлених»⁵⁴, у якій він присвятив ростовському ієрарху окрему історико-агіографічну статтю. Ця праця потребує окремого історіографічного аналізу з двох причин. По-перше, автор головним завданням своєї роботи вбачав

⁴⁷ Морощкин И., свящ. Обзор литературы об Арсении Мацеевиче. *Библиограф.* Санкт-Петербург, 1886. Числа 2–4. С. 430.

⁴⁸ Кагамлик С. Українці чи росіяни? (До питання про ідентичність церковних ієрархів українського походження на службі в Російській імперії XVIII ст.). С. 32.

⁴⁹ Історія православної церкви в Україні: Збірка наукових праць (відповід. ред. П. Яроцький). Київ : Четверта хвиля, 1997. С. 175.

⁵⁰ Окрему літературно-публіцистичну працю Мацієвичу присвятив І. Корсак («Таємниця святого Арсенія: роман-есеї»), в якій автор у художньому стилі виклав обставини «справи Арсенія Мацієвича» крізь призму складного церковно-політичного життя Російської імперії катерининської доби. Автор додає до роману підбір історичних документів – свідчень сучасників-іноземців та суспільних діячів XVIII–XX ст., які характеризували негативні риси політичного життя та державно-церковних відносин в Російській імперії другої половини XVIII ст. та особливо – діяльності імператриці Катерини II. Див.: Корсак І. Ф. Таємниця святого Арсенія: роман-есеї / Іван Корсак. Київ : Ярослав Вал, 2010. С. 139–158.

⁵¹ Ісіченко Ігор, архієп. Історія Христової Церкви в Україні. Видання третє, виправлене та доповнене. Київ : Акта, 2008. С. 16, 212, 224, 230, 335.

⁵² Там само. С. 212.

⁵³ Там само. С. 212, 225.

⁵⁴ Кислашко О., прот. Вступ / Життя і діяльність святих нашої землі Русси-України прославлених. Київ : Грамота, 2007. 328 с. [Електронний ресурс]. URL: <https://parafia.org.ua/biblioteka/knygy-broshury/zhyttya-svyatyh/>; Кислашко О., прот. Арсеній Мацієвич, митрополит Ростовський...

прагнення «виокремити святих нашої землі, Руси-України, показати їхнє життя», і тому на прикладі цієї статті можна зрозуміти етноконфесійні основи зарахування митрополита Ростовського Арсенія Мацієвича до українських святих. Автор вважає досить складною проблему національної ідентифікації святих⁵⁵, особливо якщо взяти до уваги постаті канонізованих особистостей, які за походженням були українцями, але служили та провадили церковно-просвітницьку діяльність на зарубіжних теренах. По-друге, робота О. Кислашко є досить ґрунтовною та містить численні авторські оцінки, які дають змогу проаналізувати бачення ролі Арсенія Мацієвича в житті Руської Церкви XVIII ст. сучасними українськими ієрархами.

На початку роботи О. Кислашко згадує про канонізацію Арсенія Мацієвича та подає коротку загальну оцінку його діяльності: «Митрополит Арсеній був противником духовного регламенту, який був уведений Імператором Петром I, відстоював відновлення патріаршества в Росії, захищав матеріальний стан духовенства, монастирів і земельних церковних угідь, на які зазіхала ненаситна імперська машина»⁵⁶. Однак, ставлення Арсенія Мацієвича до указів імператора Петра I, які стосувалися церковних справ, є неоднозначним, оскільки, як писав С. Соловйов, певні синодальні постанови Ростовський митрополит вважав «неосмотрительными, продерзостными и противными указам Петра Великого и Елисаветы»⁵⁷ (про апеляцію митрополита Арсенія до указів Петра I при захисті прав духовенства згадував і його визначний біограф, священик М. Попов)⁵⁸. З іншого боку, в «Записке о благочинии церковном», адресованій імператриці Єлизаветі Петрівні, митрополит Арсеній послідовно виступав проти синодального правління в Руській Церкві, запровадженого «Духовним Регламентом» Петра I⁵⁹. Серед проблемно-історичних концептів аналізу життя та діяльності Арсенія Мацієвича основну увагу О. Кислашко приділяє таким темам:

1. Концепція «автономізму» Української Церкви в складі Руської у XVIII ст. Основним прихильником цієї ідеї він вважає чернігівського архієпископа Лазаря Барановича. На думку науковця, Арсеній Мацієвич розумів залежність українських церковних традицій від російського впливу і тому тривалий час проживав на українських землях⁶⁰;

2. Проблема церковно-культурної праці українських ієрархів у справі християнізації та просвітництва Сибіру та інших областей, населених неросійським корінним населенням (цьому дискурсу значну увагу приділяли і вищезгадані дослідники)⁶¹;

3. Адміністративна та культурно-проповідницька діяльність митрополита Арсенія, спрямована на налагодження церковної та освітньої діяльності у Тобольській та Ростовській єпархіях. Дослідник у контексті аналізу внеску Арсенія Мацієвича у справу канонізації митрополита Димитрія Туптала наводить факт, який дуже рідко згадувався іншими дослідниками і міг свідчити про перші непорозуміння між Арсенієм Мацієвичем та членами Синоду: «Синод доручив митрополиту Арсенію взяти справу канонізації під контроль і зібрати в Ростовському архієрейському домі всі неопубліковані праці митрополита Димитрія, його проповіді. Владика Арсеній довго працював над цим дорученням і, зібравши все, у січні 1760 р. наді-

⁵⁵ Кислашко О., прот. Вступ. Арсеній Мацієвич, митрополит Ростовський...

⁵⁶ Кислашко О., прот. Арсеній Мацієвич, митрополит Ростовський...

⁵⁷ Докладніше див.: Соловйов С. М. История России с древнейших времен. Сочинения: В 18 кн. Москва : Голос; Колокол-Пресс, 1993–1998. Кн.13: История России с древнейших времен. Т. 25–26 / Отв. ред.: Колцова В. В. М.: Голос; Колокол – Пресс, 1998. 664 с., 1 л. портр. [Електронний ресурс]. URL: http://militera.lib.ru/common/solovyev1/25_03.html.

⁵⁸ Попов М., свящ. Згадана праця. С. 23.

⁵⁹ Огієнко І. (митрополит Лларіон). Іконоборство. Історично-догматична монографія / Консисторія Української Греко-Православної Церкви в Канаді. Вінніпег, 1954. С. 54–67.

⁶⁰ Кислашко О., прот. Арсеній Мацієвич, митрополит Ростовський...

⁶¹ Там само.

слав не Святійшому синодові безпосередньо, а обер-прокуророві князю Василю Козловському. Це викликало велике незадоволення серед тодішніх членів синоду, які винесли таку постанову: «За таке його, митрополита, потрібно віддати судові. Але Святійший правлячий синод зі своєї милості, беручи до уваги його старість і слабе здоров'я, вибачає йому». Цю постанову підписали: архієпископ Новгородський Дмитрій Сеченов та архієпископ Петербурзький Сильвестр Кулябка. Важко зрозуміти, чому саме справа, пов'язана з проповідями митрополита Дмитрія Ростовського, викликала обурення з боку синодалів, адже митрополит Арсеній їх надіслав обер-прокуророві того ж синоду...»⁶²;

4. Аналіз взаємовідносин церковних ієрархів у Синоді та гострі протиріччя між імперською владою Катерини II та митрополитом Арсенієм Мацієвичем. Як й інші українські науковці, значну увагу дослідник приділяв обставинам судової справи Ростовського митрополита. Особливо значущим фактором порушення цього провадження дослідник вважав особисту ворожість митрополита Дмитрія Сеченова (голови Синоду за Катерини II) до Арсенія Мацієвича на підґрунті кардинально різного ставлення ієрархів до секуляризаційної політики імператриці (Д. Сеченов виступав активним прибічником введення «штатів духовенства», тобто секуляризації церковних земель. – **В.Ч.**). На думку дослідника, саме Д. Сеченов за «мовчазної згоди синодалів» став головним ініціатором засудження митрополита Арсенія. О. Кислашко пише з цього приводу: «Це була звичайна і підступна провокація ... Страшним було тут і те, що синод радив стратити непокірного митрополита і за це ратували його співбрати архієреї»⁶³.

На нашу думку, стаття О. Кислашко є аналітичною за характером подання історичного матеріалу і цінною з огляду на висвітлення маловідомих фактів з життя митрополита Арсенія. Також у роботі виразно прослідковується послідовна авторська оцінка діяльності цього визначного церковно-суспільного діяча. Недоліком цієї праці, очевидно, є надмірний акцент на етноконфесійних проблемах у суспільно-церковному житті Російської імперії та відсутність прямих посилань на використані в роботі історичні та історіографічні джерела, які автор згадує в статті без вказівки сторінок та подає список використаної літератури лише в післямові своєї монографії⁶⁴.

Загалом, сучасній вітчизняній історіографії притаманна послідовно апологетична оцінка діяльності митрополита Арсенія. В контексті цієї проблеми, на нашу думку, перед українською історичною наукою постає необхідність цілісного історичного аналізу та переосмислення характеристики Арсенія Мацієвича, розширення кола порушених проблем оцінки цієї особистості та запровадження до наукового обігу широкого кола неопублікованих праць митрополита і документів, дотичних до його життєвого шляху. Слід відзначити, що оцінки його постаті в українській історичній науці є досить одноманітними, такими, що спираються на аналіз антисекуляризаційної діяльності Ростовського митрополита, яка залишається головною темою розгляду для вітчизняних дослідників. Загалом, можна виділити апологетичний, представлений переважно працями духовних осіб, та поміркований погляд на особистість Мацієвича і відзначити фактичну відсутність в українській історіографії негативних оцінок його діяльності. Вітчизняна історіографія пройшла у своєму розвитку кілька етапів, які різнились між собою переважанням біографістичних чи загальноісторичних праць, церковно-політичними поглядами авторів, їх світоглядом та застосуванням різних історико-методологічних основ та концепцій.

У загальнохронологічному аспекті історіографію щодо Арсенія можна

⁶² Там само.

⁶³ Там само.

⁶⁴ Кислашко О., прот. Життя і діяльність святих нашої землі Руси-України прославлених...

розділити на три періоди, в контексті яких відбувалось відкриття археографічної спадщини митрополита та документів, дотичних до його життя, критичний аналіз джерельної бази, та з середини ХХ ст. – переосмислення значимості його особистості крізь призму наративних праць, написаних на основі історико-генетичного та структурного методів. Базисною потребою для написання згаданих монографій натоді була необхідність наукового аналізу історії Української та Російської Православних Церков і їх ментально-сутнісних ознак в контексті автокефального українського церковного руху першої половини ХХ ст.

На сучасному етапі переважаючими є історичний та історіографічний аналіз церковно-консервативного напрямку діяльності ієрархів-українців, що говорить про узагальнений погляд українських науковців на досліджувану проблему та типологічний підхід до вивчення визначальних явищ та видатних особистостей церковної історії Російської імперії ХVІІІ ст. З іншого боку, серед біографістичних праць, присвячених Арсенію Мацієвичу, переважають роботи літературного, історико-публіцистичного та агіографічного характеру, що свідчить про необхідність відродження українських наукових досліджень його постаті. Водночас, загальним недоліком української історіографії на сучасному етапі, на нашу думку, є відсутність міцних зв'язків між біографістичними студіями та загальнонаративними працями з історії Руської Церкви. Взаємовпливи цих тематичних напрямів вітчизняної історіографії могли б дати якісно нове історичне бачення ролі українських церковних ієрархів в суспільному та церковному житті Російської імперії та збагатити українську церковну історіографію ґрунтовними проблемно-тематичними історичними дослідженнями.

У контексті історіографічного аналізу доцільним є розмежування церковної та світської історіографії Арсенія Мацієвича, які мали дещо відмінні концептуальні оцінки його постаті. Загалом, можна помітити, що в українській церковній історіографії основоположним є етноконфесійний ракурс дослідження постаті митрополита Арсенія та превалюють дослідження церковно-політичної, адміністративної діяльності Ростовського митрополита над студіями його проповідницької, освітньо-культурної діяльності, яка також мала дуже важливе просвітницьке значення. Зокрема, авторству Мацієвича, окрім згаданих полемічних трактатів та проповідей, належить праця «Вопросы и ответы краткие о вере и протчих, ко знанию христианина нужнейших», яка відігравала роль катехізису, одне з перших «житій» митрополита Димитрія Туптала тощо.

Вивчення просвітницько-літературної діяльності митрополита Арсенія в українській науці на сучасному етапі є дуже фрагментарним. Наприклад, у монографії архієпископа Ігоря Ісиченка, присвяченій літературі епохи бароко («Історія української літератури: епоха бароко ХVІІ–ХVІІІ ст.»), про літературно-проповідницьку діяльність Арсенія Мацієвича не згадується⁶⁵. У ґрунтовному наративному виданні «Історія української літератури: давня література (друга половина ХVІ–ХVІІІ ст.)» (опубліковано 2014 р.) про митрополита Арсенія згадується лише 3 рази – в тематичних контекстах появи «антирозкольницьких виступів (праць, написаних проти старообрядництва. – **В.Ч.**), писаних українцями»⁶⁶, та виходу у світ трактатів, спрямованих на захист православ'я у полеміці з протестантами⁶⁷.

⁶⁵ Див.: Ісиченко Ігор, архієп. Історія української літератури: епоха бароко ХVІІ–ХVІІІ ст. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів, рекомендований Міністерством освіти і науки України. Львів–Київ–Харків : Святогорець, 2011. 568 с.

⁶⁶ Історія української літератури: у 12 т. / редкол.: Віталій Дончик (голова) [та ін.]; Нац. акад. наук України, Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Київ : Наукова думка, 2013 / Т. 2: Давня література (друга половина ХVІ–ХVІІІ ст.) / [М. Сулима та ін.]; наук. ред.: Віра Сулима, Микола Сулима. 2014. С. 381.

⁶⁷ Там само. С. 387.

В українській історіографії переважають дослідження саме церковно-адміністративної діяльності Арсенія Мацієвича, що пояснюється спробами осмислити його постать у контексті церковно-політичної діяльності та світоглядних особливостей української церковно-консервативної ієрархії. Головними порівняльними аспектами в українських працях з історії Церкви є аналіз протиріч між українською та російською церковними системами та розгляд їх поступової уніфікації у XVIII ст.

З іншого боку, залишається велике коло історичних проблем, які потребують аналізу в контексті історії Руської Православної Церкви XVIII ст., серед яких можна визначити розгляд світогляду митрополита Арсенія, його психологічних особливостей та церковно-політичних поглядів, відбитих у його творчій спадщині, вивчення передумов формування його поглядів у ході навчання в Києво-Могилянській академії (1715–1726), характеристика культурної діяльності, повсякденного життя, аналіз діяльності та долі Арсенія Мацієвича у порівнянні з його однодумцями та визначними діячами церковної консервативної ієрархії імперської доби (безпосередньо XVIII ст.). На жаль, у сучасній українській історіографії можна помітити занепад біографічних студій, присвячених Арсенію Мацієвичу, і тому важливою проблемою української історичної науки залишається відродження наукової зацікавленості та студій, присвячених його особі, запровадження до наукового обігу джерельної бази, яка дала б змогу більш повно характеризувати постать цього визначного церковно-суспільного діяча. Потребує дослідження також проблема переосмислення та об'єктивного визначення ролі церковно-політичної та проповідницько-культурної діяльності Арсенія в історичній ретроспективі, вирішення якої дало б змогу краще зрозуміти різні аспекти складних державно-церковних та культурно-релігійних відносин в Російській імперії XVIII ст. та місце українських церковних ієрархів у цьому контексті.

References:

Isichenko, I., arkhieip. (2014). Ahiolohichniy vymir ukrainskoi pravoslavnoi identychnosti. Dopovid na sympoziumi «Ukrainske pravoslavia v rodyni svitovykh pravoslavykh khrystyianskykh tserkov: mynule, suchasne, maibutnie» (Toronto, 8–10 travnia 2014 r.). [Agiological dimension of Ukrainian Orthodox identity. Presentation at the Symposium «Ukrainian Orthodoxy in the Family of the World Orthodox Christian Churches: Past, Present, and Future» (Toronto, May 8–10, 2014)]. Retrieved from <http://www.bishop.kharkov.ua/site/abpiphorisichenko/reports/agiologicnij-vimir-ukraiskoe-pravoslavnoie-identichnosti>

Isichenko, I., arkhieip. (2008). Istoriiia Khrystovoi Tserkvy v Ukraini. Vydannia tretie, vypravlene ta dopovnene [History of Christ Church in Ukraine. Third edition, corrected and supplemented]. Kyiv, Ukraine : Akta.

Isichenko, I., arkhieip. (2011). Istoriiia ukrainskoi literatury: epokha baroko XVII–XVIII st. Navchalnyi posibnyk dlia studentiv vyshchyykh navchalnykh zakladiv, rekomendovanyi Ministerstvom osvity i nauky Ukrainy [History of Ukrainian Literature: The Baroque Epoch of the XVII–XVIII centuries. Tutorial for university students recommended by the Ministry of Education and Science of Ukraine] Lviv–Kyiv–Kharkiv, Ukraine : «Sviatohorets».

Istoriiia pravoslavnoi tserkvy v Ukraini: zbirka naukovykh prats (vidpovid. red. P. Yarotskyi) (1997). [History of the Orthodox Church in Ukraine: a collection of scientific works]. Kyiv, Ukraine : Chetverta khvylya.

Istoriiia ukrainskoi literatury: u 12 t. [History of Ukrainian Literature: in 12 vol.] (2013) / redkol.: Vitalii Donchuk (holova) [ta in.]; Kyiv: Nats. akad nauk Ukrainy, In-t lit. im. T. H. Shevchenka NAN Ukrainy, Vyd-vo «Naukova dumka». T. 2: Davnia literatura (druha polovyna XVI–XVIII st.) (2014). [Vol. 2: Ancient Literature (second half of XVI–XVIII centuries)].

Kahamlyk, S. (2018). Diialnist ukrainskoi pravoslavnoi iierarkhii yak chynnyk intehratsii ukrainskoho suspilstva (vid imperii do suchasnosti) [Activity of the Ukrainian orthodox hierarchy as a factor of integration of Ukrainian society (from Empire to the Present)] (2018). *Ukrainoznavchyi almanakh*, Issue 19, № 1, 126–129.

Kahamlyk, S. (2012). Postati ukrainskykh iierarkhiv u tvorchosti I. Ohienka kriz pryzmu suchasnykh doslidzhen [Figures of Ukrainian hierarchs in I. Ogienko's works through the lens of modern research]. *Ukrainoznavchyi almanakh*, 10, 61–66.

Kahamlyk, S. (2013). Ukrainska tserkovna elita rannomodernoho chasu: novi aspekty doslidzhennia [Ukrainian church elite of Early Modern Time: new aspects of the study]. *Ukrainoznavchyi almanakh*. № 4, P. 157–161. Kyiv, Ukraine : Kyivskiy natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka.

Kahamlyk, S. (2012). Ukraintsi chy rosiiany? (Do pytannia pro identychnist tserkovnykh iierarkhiv ukrainskoho pokhodzhennia na sluzhbi v Rosiiskii imperii XVIII st.) [Ukrainians or Russians? (On the question of the identity of church hierarchs of Ukrainian descent in service in the Russian Empire of the eighteenth century)]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Ukrainoznavstvo*. Vypusk 16. Kyiv, Ukraine : Kyivskiy natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka.

Korsak, I. (2010). Taiemnytsia sviatoho Arseniia: roman-esei [The Mystery of St. Arsenius: a Novel-Essay]. Kyiv, Ukraine : Yaroslaviv Val.

Kyslshko, O., prot. (2007). Arsenii Matsiievych, mytropolyt Rostovskiy. *Zhyttia i diialnist sviatykh nashoi zemli Rusy-Ukrainy proslavlenykh* [Arseniy Matsievich, Metropolitan of Rostov. *The life and activities of the saints of our land of Rus-Ukraine glorified*]. Kyiv, Ukraine : Hramota. Retrieved from <https://parafia.org.ua/biblioteka/knygy-broshury/zhyttya-svyatyh/arsenij-matsiievych-mytropolyt/>.

Kyslshko, O., prot. (2007). *Zhyttia i diialnist sviatykh nashoi zemli Rusy-Ukrainy proslavlenykh* [The life and activities of the saints of our land of Rus-Ukraine glorified]. Kyiv, Ukraine : Hramota. Retrieved from <https://parafia.org.ua/biblioteka/knygy-broshury/zhyttya-svyatyh/>

Lototskyi, O. (1938). Narys istorii avtokefalnykh Tserkov [Essay on the History of Autocephalous Churches] Varshava: Pratsi Ukrainskoho naukovooho instytutu. Seriiia pravnycha. Vol. 30, B. 4.

Moroshkyn, Y., sviashch. (1886). Obzor lyteratury ob Arsenyy Matseevyche [A review of the literature on Arseniy Matseevich]. St. Petersburg, Russian Empire : Bybliohraf. Chysla 2–4.

Ohienko, I. (mytropolyt Ilarion). (1991). Ukrainska kultura. Korotka istoriia kulturnoho zhyttia ukrainskoho narodu: kurs chytanyi v Ukr. nar. un-ti: z mal. i portr. ukr. kult. diiachiv [Ukrainian culture. A brief history of the cultural life of the Ukrainian people: a course read in Ukr. national. university: with pictures and portraits of ukr. cult. figures]. Kyiv, Ukraine : Abrys.

Ohienko, I. (mytropolyt Ilarion). (1954). Ikonoborstvo. Istorychno-dohmatychna monohrafiia [Iconoclasm. Historical and dogmatic monograph]. Winnipeg, Canada: Konsystoriia Ukrainskoi Hreko-Pravoslavnoi Tserkvy v Kanadi.

Ohienko, I. (mytropolyt Ilarion). (1964). Mytropolyt-muchenyk Arsenii Matsiievych. Istorychna monohrafiia [Metropolitan martyr Arseniy Matsievich. Historical monograph]. Winnipeg, Canada : Instytut doslidiv Volyni.

Ohienko, I. (mytropolyt Ilarion). (1999). Zhyttiepysy velykykh ukraintsiiv [Biographies of Great Ukrainians]. Uporiad., avt. ist.-biohr. narysu ta prymit. M.S. Tymoshyk. Kyiv, Ukraine: Lybid.

Opredelenye Sviashchennoho Sobora Pravoslavnoi Rossyiskoi Tserkvy po proektu Polozhennia o vremennom Vysshem upravleny Pravooslavnoi Tserkvyna Ukraine 7 (20) Sentiabria 1918 hoda. (1994). [The definition of the Holy Council of the Orthodox Russian Church according to the draft Regulation on the interim Higher Administration of the Orthodox Church in Ukraine on September 7 (20), 1918]. *Sobranie opredeleniy*

postanovleni sviashchennoho sobora Pravoslavnoi Rossyiskoi Tserkvy 1917–1918 hh, 4, 15–19.

Petrushchak, I. (2018). Kanonizatsiia sviatykh na soborakh Ukrainiskoi Pravoslavnoi Tserkvy Kyivskoho Patriarkhatu 1996–2013. Mahisterska robota za spetsialnistiu 041 – bohoslivia [Canonization of Saints at the Cathedrals of the Ukrainian Orthodox Church of the Kiev Patriarchate 1996–2013. Master's Degree in Specialty 041 – Theology]. Kyiv, Ukraine : Kyivska Pravoslavna Bohoslovska Akademiia. Bohoslovskiyi fakultet. Retrieved from <https://drive.google.com/file/d/1ifeHRTiR29XvrDM11itVOmHxLiMfbyc2/view>

Popov, M., sviashch. (2001). Izghnanniy pravdy rady. Zhyzn sviatyelia Arseniya (Matseevycha). Reprintnoe voyzproyvedenye yzdaniya: *Sviashchennyk M. Popov. Arseniy Matseevych, mytropolyt Rostovskiy y Yaroslavskiy* [Exiled for the sake of truth. Life of Saint Arseniy (Macieevich). Reprints Reproduction Edition: Priest M. Popov. Arseniy Matseevich, Metropolitan of Rostov and Yaroslav]. Moscow, Russia : Moskovskoe podvoro Sviato-Troytskoi Serhyevoi Lavry.

Rudniev, M. A. (2017). Delo Arseniya Matseevycha kak «indykator» ideolohiy tserkovnoho konservatyзма ekaterynynskoi epokhy: istoriyohrafycheskyi aspekt [Arseniy Matseevich's case as an «indicator» of the ideology of church conservatism of the Catherine era: historiographical aspect]. *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu. Istorii ta arkhelohiia*, 25 (1), 182–188.

Shevchenko, T. (2014). Relihiinyi dyskurs ukrainiskoi radianskoi ta natsionalnoi istoriohrafii: kontraversii spadkoiemnosti [Religious Discourse of Ukrainian Soviet and National Historiographies: Controversies of Heredity]. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*, 24, 73–96.

Solovyov, S. M. (1998). Istoriya Rossi is drevneyshih vremen. Sochineniya: u 18 kn. [History of Russia since ancient times. Works: in 18 books]. (1993 – 1998). M.: Golos; Kolokol-Press. *Kn.13: Istoriya Rossi is drevneyshih vremen. Vol. 25–26* [Book 13: History of Russia from the Ancient Times]. (1998). Otv. red.: Koptsova V. V. Moscow, Russia : Golos; Kolokol-Press. 664 p., 1 portr. Retrieved from http://militera.lib.ru/common/solovyev1/25_03.html.

Vlasovskiy, I. (1998). Narys istorii Ukrainiskoi Pravoslavnoi Tserkvy: [in 4 vol., 5 b.] [Essay on the History of the Ukrainian Orthodox Church]. Kyiv, Ukraine : Ukr. Pravoslav. Tserkva Kyiv. Patriarkhatu. Vol. III. 389, [1] p.: il.

Yubileyniy Arhiereyskiy Sobor Russkoy Pravoslavnoy Tserkvi (2000). Hram Hrista Spasitelya 13–16 avgusta 2000 goda. Materialyi [Jubilee Bishops' Council of the Russian Orthodox Church. Temple of Christ the Savior, August 13-16, 2000. Materials]. Izdatelskiy sovet Moskovskogo Patriarhata. Blagotvoritelnyiy fond «Rozhdstvo – 2000». Moscow. Retrieved from <http://www.patriarchia.ru/db/text/423846.html>

Чистяков Володимир Олександрович – магістр історії, випускник Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О.М. Лазаревського, співробітник Науково-дослідного центру вивчення історії релігії та Церкви імені Лазаря Барановича, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Chistyakov Volodymyr O. – Master of History, a graduate of the O. M. Lazarevsky Educational-Scientific Institute of History and Socio-Humanities, employee of Lazar Baranovych Research Institute of Religion's History, T. H. Shevchenko National University «Chernihiv Colehium» (53 Hetmana Polubotka Street, Chernihiv, 14013, Ukraine).

E-mail: vcchistyakov96@gmail.com

METROPOLITAN ARSENIY MATSIEVICH IN UKRAINIAN HISTORYOGRAPHY OF THE BEGINNING OF XX–XXI CENTURIES

The purpose of the article is an objective historiographical characteristic of the figure of Metropolitan Arseniy Matsievich (1697–1772) through the prism of Ukrainian Church and Historical Science of XX–XXI centuries, outlining the range of problems and prospects for the development of contemporary Ukrainian historiography, dedicated to this prominent figure. The research methodology is based on usage of comparative, historical-genetic methods, the method of historical periodization etc. Scientific novelty. On the basis of the involved historiographic base, has been summarized historical estimates and visions of the figure of Metropolitan Arseniy by Ukrainian historians of the early XX–XXI centuries. Moreover, the problem milestones and perspective directions of the research of biography, dedicated to Arseniy Matsievich, in the modern Ukrainian historiography were defined. Conclusions. The emergence of Ukrainian ecclesiastical historiography as a field of historical science dates back to the time of the liberation contest of 1917–1921, when Ukraine was institutionalized as a state. The greatest contribution to the scientific studying of Arseniy Matsiyevich's activity weremade by Ukrainian diaspora scholars, among whom especially should be noted I. Vlasovsky, who actively developed studios of all-Ukrainian church history, and I. Ogienko, who can be considered as one of the first outstanding church biographers. In the historical writings of diaspora scholarsprevails the national-religious aspect of the study of the life of the Ukrainian Church in the synodal period.

Contemporary Ukrainian historiography is characterized by usage of typological and structural methods of studying history of the Ukrainian and Russian Churches in the eighteenth century. Therefore, Arseniy Matsiyevich's figure in domestic historical works is analyzed rather superficially. Among the problematic, unexplored topics, which is the neededfor research, are the philosophy of Metropolitan Arseniy, his ecclesiastical and political views, which were formed, among other, during his studies at the Kyiv-Mohyla Academy (1715–1726). An analysis of the cultural activities and daily life of Ukrainian bishops of the eighteenth century requires a separate scientific study too.

Key words: Arseniy Matsievich, state-church relations, ethno-confessional features, secularization, diaspora church historiography.

Дата подання: 13 квітня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 17 квітня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Чистяков В. Митрополит Арсеній Мацієвич в українській історіографії поч. XX–XXI ст. *Сіверянський літопис*. 2020. № 2. С. 186–201. DOI: 10.5281/zenodo.3860695.

Цитування за стандартом APA

Chistyakov, V. (2020). Mytropolyt Arsenii Matsiyevych v ukrainii istoriohrafii poch. XX–XXI st. [Metropolitan Arseniy Matsievich in Ukrainian historiography of the beginning of XX–XXI centuries]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, 186–201. DOI: 10.5281/zenodo.3860695.